— Піду, мамо...

— А я ж, синку, а я?...

Вчепилася старими покарлюченими пальцями в стареньку шинельку й не пускала. Сльози буйним горохом котилися глибокими борознами, що проорали роки й праця.

— Хазяйські сини... додому тікають... а ти йдеш... охотою...

Обвів очима вбогу стару хатину, що давно погорбилася та вросла в землю. Згадав свою "осьминку" в полі. Глянув на вимучену матір і ласкаво поклав їй руку на плечі:

— То ж хазяйські сини, мамо!.. їхнє місце— тут, а моє—там!

Роздратовано випросталася стара Ганна Куче-ренкова з обіймів синових, і на темному виснаженому обличчі спалахнули гнівом напівпотухлі очі.

— А моє ж місце де, скажи мені, хлопче? На кого мене кидаєш? Куди йдеш?.. З безбожниками? З анцихристами?.. Хіба ж не бачиш, що он їх із самого Капказу гонять та й гонять чередою?.. К-а-м-у-н-і-с-т-и нещасні!.. Чи ж вам ото битися з царськими солдатами та генералами? Глянь же на їх, глянь іще раз на товаришів на своїх обідраних!..

Кинулася до дверей, розчинила настіж і зне-можена сіла на лаві, втираючи сльози.

Сонце сідало за Лисою горою, за історичним "Валом", де пишалися колись міцні мури лубенської фортеці князів Вишневецьких. Мимо дверей хорольським шляхом ішли останні розпорошені колони недавніх

добровільних захисників Донбасу,—нашвидку організовані робітничі батальйони, напіводягнені, напівобуті, напів-озброєні (на двох, на трьох —одна гвинтівка). Тавро далекого походу, невдалих жорстоких боїв та важких утрат лежало на сірих зморе-рених обличчях. Частина відставала, вибившись із сил, перебувала або перев'язувала побиті ноги, засинала тут же, вподовж дороги.

— Ото з ними підеш?

— З ними, мамо, з ними... Схопилася з одчаєм, себе не тямлячи:

— Так геть же, коли так, швидше... Іди, не край мого серця, не муль очей моїх!.. Краще б я тебе своїми руками в святу землю закопала, ніж оце ти безвісти підеш!.. Та хто ж мене, стару, без тебе догляне й догодує?.. Хто мені очі в холодній хаті закриє?!. Сину мій, сину!

Вклонився до землі старечим мукам, поцілував суху, нужденну рукуй змахнув рукавом непрохані сльози:

— Прощайте, мамо!.. Пора...

Вискочив прожогом, бо серце краялося з жалю. Упала стара просто на долівку й рвала на собі сиве волосся:

— Синочку мій!.. Андрієчку!...

Далеко-далеко за синім обрієм ясного неба ледве-ледве гуркотів грім: десь за Врйнихою на хорольськім шляху бухала ленінська артилерія.

Городами й левадами поспішав Андрій до знайомого перелазу... Невже не застане?

Полохливо метнулася за кущами якась парубоцька постать, а потім випросталася й стала біля тину, не ховаючися з одвертою ворожою посмішкою на опецькуватому обличчі.

— Степане... ти?

Пригадалося давнє приятелювання й книжечки, що давав учитель, і вогкі окопи над Сяном, і спільні мрії про те, що буде як царя скинуть... А потім... окопи з-понад Сяну перекинулися на Дніпро й на Сулу, й на Ворсклу, помережали всі містечка й села, поділили їх на два ворожих табори. Куркульський син Степан Век-ленко опинився в очеретах, а Кучеренко Андрій пішов добровільцем до Червоної армії.

Змірили один одного чужим поглядом, і докірлива усмішка заворушилася Анрієві на губах:

— Ховаєшся?

— Чого мені ховатися?. Ховайся тепер ти!.. І кожен—своїм шляхом. Андрій, оглядаючись,

переступив через перелаз. А в голозі—сполох.

— Так, так... Правда твоя, Степане,—не мішає вже мені й кущами обійти... Хто знає, чи не тягатимуть завтра денікінці молоду батрачку Марину Тимченкову: "З ким учора розмовляла? Де його заховала? Признавайся, гадюко, бо всю спину шомполами спишемо"

— Андрієчку... Прийшов таки?

— А то б покинув, не попрощавшись?

— Ох, і тяжко ж розлучатись, Андрійку!.. Не знаю, як жити далі. Куркуль голову підвів аж до неба, та все нахваляється: "Пожди, пожди, босото, — он уже наші недалеко!.. Рогом вам вийде моя земелька й волики мої круторогі..." А вже про тебе, то краще й не згадуй.

Андрій усміхнувся:

— Та я ж ні землі його, ні волів його не брав собі...

— Знаю, що собі не брав... Іншим розподілив... Ох, Андрійку, що воно тепер буде? Заженуть вас безвісти, поб'ють і розкидають по чужих степах, по невідомих могилах! Там же кажуть— си-и-ла!..

— Гнила то сила, Маринко... Розвалиться вона.

— Е, ні, не кажи... Хіба не бачу, як від неї тікають?.. Ох, Андрієчку... Може б ти таки... тут остався?.. Перепросив би Василя Гавриловича, та Степана, та Прокопа Семеновича... Не чужі ж вони таки...

Андрій насупився:11

— Облишмо про це.

— Та хіба б я... Андрійку... Ти ж знаєш, що... Любий мій!.. Ти ж заприсягався, що після покрови... А що ж тепер зо мною буде?

Дівчина заплакала. Андрій розгублено взяв її за руку й не знаходив слів:

— Та я ж... Маринко, хто ж знав?.. Чи я ж дурисвіт який? У мене в самого серце перевертається. Ти не плач, люба, ми не надовго. Ось побачиш: лист не спаде з дерева, як ми повернемося назад. Я може я ще раз і з Лубень навідаюся нишком. Ти, покищо, ночуй у клуні... А тепер...

— Андрієчку, єдиний мій... На кого ж ти мене покидаєш?.. Не йди, коханий, прошу тебе!..

— Піду, Маринко...

Ледве розвів цупкі молоді руки, ледве міг одірватися від очей, повних туги. Пішов, не озираючись. С)

І стежив за ним із-за кущів єхидним хазяйським оком куркуль Василь Гаврилович Векленко.

* *

Оксамитна серпнева ніч повисла над Сулою. Потонуло в імлі лубенське надбережжя зі своїми горбами й кручами, з сонним містом і веселими околицями. Тиша, як перед бурею. І тільки праворуч, з високої дзвіниці мгарського манастиря плвие посульською долиною зрадницький дзвін:

...Бов... Бов... Бов...

Святі отці не сплять, богу моляться, відбивають години, півгодини й чвертки, посилаючи гучний поклик далеко-далеко за Сулу, аж туди, де за Войнихою шарудить мовчазна ніч тисячами ніг і копит, і коліс.

Ден і кін іде!

У Лубнях, у Засуллі, в Солониці, в Пісках огні погашені, але люди не сплять. Ждуть і бояться. Ждуть і надіються.

Денікін'іде!

І враз мовчазну тишу ночі прорізує металевий удар з бронепоїзда:

— Бубух...

А трохи згодом заклопотано — насторожена відповідь кулеметів.

— Та-та-та-та...

Перші загони ворожої кінноти захопили За-сулля. Але несподіваний наскок на залізничний міст не вдався. Червоноармійці засіли в Брови-довщині й влучно поливали свинцевим дощем підступи до мосту й переправу.

Почалося!...

Ранок устав такий ясний і прозорий, що ніяк не вірилося в нічні сполохи. За Сулою, з її очеретами й луками, зеленою півдугою підвелися гори-шпилі з невеличким старовинним затишним містом просто перед очима. Зелені садки, білі хатки й будинки вкрили все узгір'я, скотившись мальовничим килимком до самої Сули. Праворуч, за вільшанськими ярами, встали зелені кучері вільшансько-мгарських лісів, і високо на шпиль над Мгарем, чудова дзвіниця італійського майстра над невеличким манастирем, місцем вічного покою святого авантурника, Афа-насія Сидячого. Того самого Афанасія, що його, за скандальне житіє, частина руської церкви не наважилася завести в свої святці.

По вулицях Засулля, Солониці, Пісок вештались горбоносі осетини в черкесках і погонах та денікінські офіцери в кубанках і папахах. На майданах розташувалася артилерія й валки. Запахло "єдиною-неділимою"

— Стой!.. Твая-мая панімай?... Давай бамага!..

— Та навіщо ж ти гроші тягнеш?.. Кала-вур!.. Господин офіцер, що ж це таке?

— Ти чего тут орьош? Жаловаться?.. Ур, Сосланбек!... Єщо!.. Тохта!.. Будет с него, пока!..

У Лубні засульською греблею вливалась довга смуга кінноти, пішаків, валок, гармат, ящиків. Святий Афанасій Сидячий таки допоміг денікін-цям здобути місто.

Як це сталося?

Відбиваючи підступи до мостів кількома сотнями гвинтівок та десятком кулеметів, Лубні спішно виряджали поїзд за поїздом на Київ. А тим часом ситі манахи мгарського манастиря налагодили човнами переправу. Денікінська кіннота вдарила від манастиря в обхід Лубням, і до 8 годин ранку місто було в руках переднього загону генерала Бредова.

На вулицях—свято. Офіцери й чиновники добували з потайних схованок свої мундири неблискучі погони, викопували, чистили й чіпляли кокарди та значки. Дами в новеньких сукнях, з квітками в руках, готували врочисту зустріч. Попи відмикали церкви й натягали золоті ризи:

— Благословенно царство отця і сина... Тільки по робітничих халупках ховалися ті, що

не встигли вийти зі зброєю в руках за околиці.

* * *

Андрій Кучеренко із своїм загоном кінноти охороняв лінію Тернів — Верхній Булатець і зовсім не знав, що діялося в Лубнях. О 9-й годині снідали після тривожної ночі й ледве помітили, що з Лубень виїхав до Верхнього Булатця якийсь загін.

— Що за чортовина? Наче б то не наші... Та хіба ж у кулак розбереш?..

— Еге-ге, хлоп'ятка!.. Щось воно-не теє... Коли б не денікінці!..

— Братва!.. Та чи ви не подуріли?! Тікай — хто куди! Ворог в обхід пішов!

— Стій!.. Куди тікати? Та їх же не більше

півсотні. А нумо поза клунями—до околиці! Без команди не стріляти. Коли звалимо попередніх,

то зразу — по конях і—навздогін!

Осетини не сподівалися на таку зустріч в маленькому селі, бо червоні загони давно вже відступили залізницею. Але раптом — команда, вибух і кілька коней покотилося разом з верхівцями...

З вузеньких вулиць напереріз вилетіла Андрієва півсотня. Десь затахкали збоку стріл-кові частини, й загін, рубаючи по дорозі денікінців, зосліпу влетів на площу станції, де вже розташовувалася артилерія супротивника.

Не розібравши діла, їздові підхопили гармати й кинулися через Лубні на Засулля, сіючи паніку. На станції вже тріскотів одбитий кулемет і бігли сюди на підмогу робітники, а з Вил рушили поїздом нові частини з артилерією.

За хвилину вузенькі вулиці міста Лубень стали пеклом. Єдиний вихід на Хорольський спуск і далі через Засульську греблю враз був забитий пробкою наполоханого люду. Скакали, бігли, товпилися коні, вози, люди, гармати, ящики, поміж військовиків метушилися недавні привітальники: ситі крамарі, чиновники, навантажені вузлами, дами, діти, попи.

Вершники з осатанілими обличчями били нагайками людей по головах і топтали, їх кіньми, пробиваючися за річку. Лайка й команда переплiталися із зойками та вигуками розпачу.

А місто вже тріщало тисячами пострілів і димилося тисячами синіх клубочків. По вузеньких вуличках, майже поодинці, пробивалися до-Сули останні денікінські солдати, дивуючись, де взявся той ворог, що стріляє з-за воріт і з хат, і з садків.

Опівдні місто знов було в руках більшовиків,, і розпочався триденний бій під Лубнями15-1& серпня 1919 р.

* *

Радянська артилерія розташувалась на най-вигідніших позиціях. Зморшки Лубенських гір,, ліси, залізнична виїмка, — а там, унизу, як на долоні, вся посульська долина, Сула з своїми рукавами, комишами та плавнями, села, хутори і рівний степ аж до Хорола й Миргорода.

У бінокліі ясно видно штаб, у дворі засульсь-кого попа й дозорчий пункт на незграбній дзвініці засульської церкви, схожої до копиці сіна....

— Крой, Ванька, бога нет!..

Влучно попадають набій за набоєм у попівський двір і в церкву. Денікінці цього несподівалися, бо не знали, що з Києва прибула артилерія. Швиденько поховалися по високих клунях, поробили вгорі непомітні віконечка й улаштували знов дозорчі пункти, щоб виявити більшовицькі батерії... А за кілька годин — огонь уже по клунях!

Загін т. Коки хоронив порубаних денікінцями товаришів. Дивилися, зціпивши зуби, на порозбивані обличчя, поодрізувані вуха, поштрикані животи.

Дехто змахнув крадькома непрохану сльозу.

— Товариші! Не забудьмо мучеників!

— Тов. командире! Це їх монахи зрадили! Вони човнами підвезли денікінців!

— А?! Монахи?! По конях, хлоп'ята!

Над манастирем'нависла тривога. Святі отці нищпорили по келіях і льохах, приховуючи молитвами нажите добро, закопували в саду клунки й скриньки. Більшовики налетіли, як вітер:

— Ану, виходьте, Юди!..

Казначея Симфоріона ледве змогли витягти з келії: дев'ять з половиною пудів було в преподобному!

Ієродиякон Никострат плакав і кричав не-своїм голосом:

— Браточки, то не я!.. То все — отець Сав-ватій та Денис, та Іона... Вони, сукини сини, —накоїли, їх і тягніть!..

Але ризничий Савватій злісно заперечував:

— Брешеш, сволоч, і ти там був! Тринадцять ситих, пухлих як пампушки,

трупів лягло в ліску на околицях Лубень...

Андрій Кучеренко випадково здибався того дня з земляком: утік із Засулля.

— Як ти тут?

— Та — "Плавом" же... Насилу втік від кулі.

— Ну, як там у нас?

— А ти хіба не чув? Б'ють і грабують... Матір твою дуже побили... Все про тебе допитувалися.

Андрій зціпив зуби.

— Все?

— Та ні... Невже тобі не казали?..

— Та не тягни... Чого ти мнешся?

— Ти, Андрію, не того... Там, розумієш, таке тепер... Двох дівчат уже зґвалтували... І Маринку— теж...

— Маринку?!

Андрій аж застогнав. Брутально вилаявся і, круто повернувшися, швидко пішов геть. А потім також несподівано — назад:

— "Віткою" проїхати можна?

— Ні, там стережуть. Треба комишами... Знову пішов, не озираючись.

* * *

Ніч — як мати рідна: все покрила, все приховала. Поміж містом і Засуллям — річка з протоками, луки й плав. На плаву вітер гойдає комиші й невпинно з ними розмовляє.

Ш-ш-ш... с-с-с... ш-ш-ш... с-с-с...

А біля мостів перекидаються погрозами ворожі бомбомети:

Бум-м... бух... Бум-м... бух...

До клуні куркуля Василя Векленка прилипла ледве помітна сторожка постать... Тихесенько-тихо:

— Маринко... Відчини...

Двері відхилилися темною вузенькою пасткою і Андрій просунувся в щілину. В ту ж мить — дві пари дужих рук ухопили його за плечі. Рвонувся Андрій, вхопився за кешеню... Р-р-раз!.. Ударив по голові наганом, але зразу ж покотився, втрачаючи свідомість, під важким кулаком з важком.

— Попався, вовчику?..

Присвітили сірником. Андрій мовчки дивився на схилене розлютоване обличчя Василя Гавриловича та похмуре Степанове, що мовчки витирав кров із свого чола. Смикнув Андрій міцно скручені руки й заскрипів зубами:

— Ну що ж?.. Ведіть, Юди, робіть своє діло...

— 1 поведемо!.. Думаєш, помилуємо?... У-у, розбишако!..

Копнув його важким чоботом просто в груди так, що й дух забило:

— Вставай, падло!..

Ще раз і ще... Степанові стало ніяково:

— Тату, годі...

* * *

Бронепоїзд тихо відійшов до Матяшівки, де встановлювали 6-дюймовку обстрілювати місто. Тут працювала контррозвідка й по канавах лежали трупи забитих. Андрія побитого, зв'язаного, в самій тільки білизні привели до капітана, що чинив допити.

— Ти червоноармієць?

— Червоноармієць.

— Комуніст?

— Навіщо ви питаєте, коли вам уже все донесено.

— Я тебе вивчу давати відповіді, ссобако... Сміррна-а-а!..

Ручкою нагайки, затуленою в кулак, ударив просто в зуби. Андрій ойкнув і виплюнув червону юшку, силкуючись плечем витерти кров із рота.

— Комуніст?

— Комуніст...

— Всипте йому на завдаток...

Осетини вхопили, збили з ніг і почали бити шомполами, розсікаючи сорочку, штани й м'язи. Андрій застогнав.

— Годі... Кажи тепер прямо: проведеш до міста тим шляхом, що сам прийшов?

— Зрадником не був і не буду...

— Всипте ще...

Андрій підпливав крив'ю й почав губити свідомість*

— Даєш згоду?

— Ні... Краще вбийте...

— Добавте йому, падлюці!..

— Господин капітан... Він уже непритомний.

— Добре... Посипте тоді йому густо спину сіллю та замкніть до комори.

* * *

Привели ранком синього, закривавленого, з чорними засмаглими губами, в самих лахміттях з одягу та м'яса.

Два несамовитих вигуки:

— Маринко!? Ти?!.

— Андрію... О, рятуйте!.. Впала непритомна на підлогу.

— Сосланбек, плесни на неї кухоль води. Сиділа й вила не своїм голосом.

— Андрійку, любий мій... Що ж вони зробили з тобою, падлюки?.. Боже ж мій, боже мій, чи ти чуєш, чи ти бачиш?!

— Замовчи!.. Арсланов, дай їй три шомполи.

— Капітане... Бийте мене, убийте зразу, та тільки пустіть неповинну дівчину.

— Пустити кажеш?.. А шлях до міста покажеш?.. А товаришів отих видаси, що вам сигналізували? Мовчиш?.. Ну так от же... Арсланов! Прив'яжи його до стовпа... Так... Тепер слухай, падло!.. Коли ти мені не скажеш, чого вимагаю, то я цю саму твою Маринку— віддам отут перед тобою своїм осетинам... Чуєш?

— Паночку!.. Не треба!.. Голубчику!.. Не треба.. Пожалійте мене, молю я вас!..

— Геть, паскудо!..

Андрій плакав і давився словами:

— Змилуйтесь, капітане... Не знаю я нічого... Не скажу... Подумайте... У вас же є десь жінка... або сестри...

— Мовчи, собако!.. Арсланов!.. Я вийду. Можете тут...

* *

— Ну що, тепер скажеш, як пройти до міста? Говори, коли хочеш, бо ще не все!

Очі Андрієві горіли, як божевільному. Ма-ринка лежала перед ним як труп, мов розіп'ята.

— Будь же ти проклят, каїне, віднині й до віку! Нехай твої сестри, жінка йдіти дістануть того, що ти нам заподіяв!

— Арсланов, одрубай йому праву руку,.. Несамовитий крик Маринчии розрізав повітря,

як удар гострої шаблі. Андрійку!!!..

— Викиньте її за поріг...

Андрій, закривавлений, повис на мотузках, утративши свідомість. Правиця важко гупнула на підлогу.

— Лийте воду йому на голову... Ну що? Скажеш тепер? Скажеш?..

Капітан нахилився ближче, вдивляючись у перекошене муками обличчя Андрієве. Зібравши всі сили, той виплюнув згусток крови просто у випещене капітанське обличчя.

— За всі муки... За нашу кров...

— Ах ти ж... ссобако!.. Арсланов!.. Виколи йому очі!..

Страшна машкара із закривавленим обличчям та двома страшними червоними плямами замість очей висіла на мотузках і хриплим пересохлим голосом кляла свого мучителя.

— Убий... сволоч... бодай твоїм дітям... бодай твоїй жінці...

— Арсланов!.. Одріж йому язика!..

Закривавлений мовчазний обрубок кинули на підлогу. Непошкоджена рука дряпала землю. У горлі клекотіло.

— Арсланов!.. Витягни й закопай у гній!

— Гей, хто там?.. Сосланбек!.. Що то скі-глить за вікном?

— Хи!.. Марушка сидить-воїть... Ногам-рукам навоз копаїть...

— Пристрель... Мішає...

19 серпня 1919 року денікінці переможцями вступали в місто Лубні. Буржуазія кричала ура, і дами підносили квітки та цілували руки офіцерам, і дзвонили дзвони й попи співали:

— Тебе, бога, хвалимо...

Автор цього сумного оповідання передав від слова до слова правдиву історію. Він має фотокартку мученика й знає його могилу. Він тільки дозволив собі перенести дію з-під Полтави до Лубень, щоб також правдиво змалювати триденну облогу міста від денікінців.

П. К.